

ВІДГУК

офіційного опонента доктора економічних наук, професора

Забарної Елеонори Миколаївни

на дисертаційну роботу Маслиган Олени Олександрівни

«Теоретико-методологічні засади формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах України»,

представленої на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук зі спеціальності 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка

На відгук надані дисертація, автореферат, копії наукових праць здобувача, опублікованих за темою дисертації, а також автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата економічних наук. Дисертація представлена на 546 сторінках комп'ютерного тексту, із яких 386 сторінки – основний текст. Дисертація містить 68 таблиць, 49 рисунків. Список використаних джерел включає в себе 514 найменувань, додатки на 67 сторінках. Автореферат представлений на 40 сторінках і містить 9 рисунків та 3 таблиці. Копії опублікованих автором праць з 56 найменувань, в тому числі 3 колективні монографії, 27 статей у вітчизняних наукових фахових виданнях (зокрема 17 статей у виданнях, включених до наукометричних баз, в т.ч., 12 одноосібних), 7 статей в іноземних періодичних виданнях, в т.ч. 3 одноосібних, 3 статті в інших виданнях.

1. Актуальність теми дисертаційної роботи

Аналіз ситуації в регіонах України показує, що сфера туризму і рекреації поступово розвивається, хоча такий розвиток гальмує значна кількість системних проблем, серед яких: недостатній рівень розвинутої мереж та об'єктів туристичної інфраструктури, їх невідповідність світовим стандартам; незадовільний стан транспортної інфраструктури; відсутність скоординованої висококваліфікованої та грамотної системи дій з популяризації туристичних продуктів регіонів України на туристичному ринку, яка б давала відчутні результати; не застосування туристичних технологій, які в розвинутих країнах набули ознак повсякденної ужитковості тощо. Водночас, в Україні існують всі передумови для розвитку цієї сфери: історичні, географічні, природні, економічні, соціально-демографічні. Пріоритетом має бути формування та розвиток у регіонах, що сприятливі для розвитку сфери туризму і рекреації специфічних економічних просторів, метою яких є підвищення ефективності її інноваційного розвитку, забезпечення комплексного використання ресурсів на всій території регіону, досягнення високої конкурентоспроможності регіонального туристичного продукту. Отже, обрана дисертанткою тема дослідження є актуальною. Додатковим підтвердженням актуальності та своєчасності дослідження Маслиган О.О. є те, що, наразі, в регіонах України вже функціонують: туристичний кластер «Кам'янецький дивокрай» (с. Колибаївка, Кам'янець

Подільський р-н, Хмельницької області); кластер екоагротуризму «Оберіг» (с. Гриців, Шепетівський р-н, Хмельницької області); Туристичний кластер «Південне туристичне кільце» (складається із міст Одеської, Миколаївської, Херсонської областей); туристично-рекреаційний кластер «Гоголівські місця Полтавщини»; Подільсько-Буковинський туристичний кластер (трьома головними містами Поділля та Буковини є Кам'янець-Подільський, Чернівці та Хотин); туристичний кластер «Славутич» (м. Славутич, Київська область) тощо. Також наявні процеси створення мережі «Туристичні кластери 300+». Разом з тим, процес створення кластерів просувається вельми повільно і розробка сталих теоретико-методологічних засад їх формування та розвитку у регіонах на часі.

2. Зв'язок дисертації з науковими програмами, планами, темами

Тема дослідження пов'язана з науковими програмами, пріоритетними напрямками розвитку науки, які визначалися Міністерством освіти і науки України; пріоритетним напрямком регіонального розвитку. Дисертація виконана відповідно до планів науково-дослідних робіт Мукачівського державного університету за наступними темами:

- «Територіальна організація сфери туризму і рекреації регіону» (номер державної реєстрації державний реєстраційний №ДР0116U004997), де здобувачкою виділено та апробовано інструментарій ідентифікації туристично-рекреаційних кластерів у регіонах; здійснено опис мережної структури кластера та її відмінностей від інших просторових форм організації бізнесу; проведено опис функціонального призначення окремих ланок кластеру тощо;

- «Діяльність готельно-ресторанних і туристичних підприємств регіону» (№ДР0118U000854), де авторкою проаналізовано потенціал розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах України; виділено інтеграційну модель розвитку сфери туризму і рекреації в розрізі переваг та перспектив для регіонів України, зокрема, проведено критику галузевого принципу розвитку туристично-рекреаційного комплексу та виділено причини його недосконалості;

- «Суспільно-географічні дослідження тенденцій розвитку регіону (Закарпатської області)» (№ДР0115U000729), де було розроблено модель формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіоні, здійснено прикладне дослідження стану кластера та його учасників, за якого вони здатні виконувати свою діяльність на високому рівні синергетичної ефективності.

2. Мета і результати дослідження, що винесені на захист. Ступінь обґрунтованості наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації

Метою дисертації є поглиблення теоретико-методологічних засад дослідження туристично-рекреаційних кластерів та обґрунтування практичних рекомендацій в розрізі пріоритетів їх формування та розвитку на регіональному рівні. Зазначена мета відповідає темі дослідження. Задачі дослідження логічно виходять з поставленої мети та безпосередньо пов'язані

із отриманими дисертантом елементами наукової новизни. Об'єкт і предмет дослідження визначено згідно науково-методичних вимог до дисертаційних робіт. Матеріали дисертації та публікації здобувача визначають високу обґрунтованість основних наукових результатів, положень наукової новизни та висновків, сформульованих в роботі. Обґрунтованість наукових положень дисертації, їх достовірність й новизна забезпечуються широким застосуванням автором загальнонаукових та спеціальних методів теорії пізнання. Залучення дисертанткою великої кількості наукових джерел дозволило здійснити порівняння різних точок зору на досліджувану проблему, що підтверджує достовірність теоретичних розробок автора. Дисертантка широко використовує і коректно оцінює опубліковані праці вітчизняних і зарубіжних вчених та проблемно-дискусійний матеріал за темою дослідження. Достовірність наукових положень, отриманих в роботі підтверджується таким:

- використанням в процесі дослідження актуальних даних Державної служби статистики України, нормативно-правових актів України, норм міжнародного права, розпоряджень Кабінету Міністрів України (зокрема, Про схвалення Концепції реформування державної політики в інноваційній сфері, Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, Стратегії розвитку туризму і курортів тощо);

- застосуванням сукупності ретельно підібраних апробованих наукових методів дослідження (стор. 30-32 дисертації), серед яких: синтезу, індукції, дедукції, абстрагування, конкретизації; класифікації, узагальнення та системного аналізу даних (спеціальні дослідження та звіти британської аудиторсько-консалтингової компанії «Ernst & Young», Orange Business Services, IT-Enterprise, Cloud Big Data (IT Staffing & Recruiting) статистичні, управлінські та фінансові звіти підприємств Закарпатської області); порівняння, групування; індексного методу, моделювання тощо;

- впровадження отриманих науково-практичних результатів у діяльність окремих установ на державному та регіональному рівнях (Департаменту економічного розвитку й торгівлі Закарпатської обласної державної адміністрації, а також – авторське дослідження кластера із використанням сервісів хмарних технологій Cloud Big Data, а також, що особливо актуально – на рівні об'єднаних територіальних громад, що підтверджується відповідними актами та довідками про впровадження та використання отриманих у роботі результатів (стор. 2, 7 автореферату), отже результати даного дослідження можуть використовуватися у практиці регіонального управління;

- апробацією нових наукових результатів на 16 міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях (с.36-37 автореферату).

Аналітична частина дисертації забезпечується системним підходом, міждисциплінарним аналізом та синтезом основних положень економічних знань. Їх достовірність забезпечується також результатами, отриманими із застосуванням різних методів наукового дослідження. Таким чином було

сформовано методологічний базис ідентифікації та становлення туристично-рекреаційного кластеру регіону, механізм та інструментальне забезпечення його ефективного функціонування в регіонах України, що особливо актуально в умовах адміністративно-територіальної реформи.

Особливої уваги заслуговують такі положення наукової новизни, які дисертантка виносить на захист, та які поглиблюють теоретико-методологічні та прикладні засади дослідження туристично-рекреаційних кластерів та регулювання їх розвитку через новий підхід множинного впливу на системи кластеру, що забезпечує незворотні закономірні переходи, від їх старого якісного стану до нового (більш досконалого).

Вперше розроблено підхід до впорядкування інституціональної структури кластера та форм організації спільної підприємницької діяльності в межах кластеру (П.1.3, стор. 79-96) що базуються на визначенні рамкових умов набуття кластерами систематики, завершеності, визначеності та зміни спадкових характеристик. *Вперше* запропоновано методичні підходи до забезпечення *життєспроможності* туристично-рекреаційних кластерів у регіонах, з метою визначення режимів їх безпечного функціонування (стор. 147-150, 349-353, 302-398) на підставі економічної симуляції множинної гри з прогнозування коливання можливого економічного результату за різними сценаріями функціонування кластера та об'єднань учасників кластера у межах міст, сіл та селищ. Вперше розроблено інструментарій упорядкування відносин учасників кластера, за допомогою якого регіональні органи управління та Рада кластера реалізують множинний вплив на підсистеми туристично-рекреаційного кластера (стор. 122-130). Такі розробки здобувачки дозволяють врівноважити інтереси бізнесу, регіону та створюють умови для ефективної спільної співпраці діяльності учасників кластеру.

Удосконалено теоретичний базис функціонування туристично-рекреаційних кластерів у регіонах, як об'єктах територіально-орієнтованого інтеграційного регіонального розвитку (стор. 39-56, П.4.3 стор 245-247). Удосконалено науковий підхід до формування регуляторного впливу регіональної ради та органів місцевого самоврядування, суб'єктів бізнесу на туристично-рекреаційні кластери (стор. 116-119, П.2.1, 153-164, П.5.1 – наприкладі Закарпатського регіону). Удосконалено методичний підхід до дослідження економічної діяльності туристично-рекреаційних кластерів у регіонах (стор. 118, 140-153, 162-178, 334-354) та науковий підхід до ідентифікації туристично-рекреаційних кластерів у регіонах, на основі методу виділення головних компонентів (П.2.2, П.4.1, стор. 274-293). Комплексне застосування означених концептів дає змогу з'ясувати здатність туристично-рекреаційного кластеру до динамічного, збалансованого розвитку в межах реалізації прагнення до забезпечення економічної єдності його учасників; визначити небезпеку втрати ресурсів, неотримання прибутку, що може призвести до ланцюгового розповсюдження кризового явища в кластері, продукованого дією негативного фактору.

Дістав подальшого розвитку понятійний апарат теорії регіонального розвитку та теорії кластерного розвитку (стор. 50-56, 139-140, 246-248, 292-

328). *Отримала подальшого розвитку* ідентифікація ознак і специфічних рис, притаманних інтеграційній моделі розвитку туристично-рекреаційної сфери в регіонах (стор. 51-52, П.4.1). *Дістали подальшого розвитку* систематизація чинників впливу на розвиток туристично-рекреаційних кластерів у регіонах, (стор.278-279), науково-практичні рекомендації щодо імплементації пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах України (П.3.1, стор.182-190, 382-405, П.5.3). Всі представлені пропозиції дисертантки виходять з глибокого економічного аналізу, а за своїм змістом є придатними для практичного використання. Підтвердженням обґрунтованості положень і висновків, сформульованих в дисертації, є також чітка логіка вирішення поставлених завдань і викладення матеріалу.

Теоретичне значення роботи полягає у збагаченні регіональної економіки як науки комплексними підходами до науково-методичних засад формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів регіонів України. Обґрунтовані у дисертації положення наукової новизни розширюють теоретичний базис регіональної економіки щодо методологічного апарату та концептуальних положень функціонування територіально-рекреаційних кластерів, а також є значним внеском у розвиток теорії регіонального управління.

Практичне значення одержаних результатів дослідження Маслиган О.О. обумовлено розробленням науково-прикладних положень та рекомендацій щодо аналізу та регулювання процесів розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах; дослідженням характеру їх економічної діяльності; нівелювання ризиків, що виникають за цих умов; ідентифікацією туристично-рекреаційних кластерів у регіонах. Результати дослідження реалізовано у практиці регулювання, як на державному, регіональному, місцевому рівнях, так і на рівні учасників кластеру. Найважливішими серед них є пропозиції, які використані: *на державному рівні, зокрема* – Радою підприємців при Кабінеті Міністрів України (довідка № 1 від 08.06.2021р.) та ГО «Всеукраїнська агенція сталого розвитку та інвестицій» (довідка від 02.06.2020р.) при визначенні потенційних об'єктів інтеграційного регіонального розвитку сфери туризму і рекреації; *на регіональному та місцевому рівнях, зокрема* Управлінням економічного розвитку міста Ужгородської міської ради (відділ зовнішньоекономічних зв'язків, інвестицій та туризму) при розробці «Плану дій реалізації Стратегії розвитку міста Ужгород-2030» на етап 2019-2021 рр.» (довідка №1.05-01/184 від 05.06.2020р.), у діяльності відділу економіки Мукачівської міської ради у розробленні державної політики у сфері економічного і соціального розвитку Мукачівської міської об'єднаної територіальної громади та державної політики у сфері внутрішньої торгівлі, ресторанного господарства і побутових послуг, сприяння розвитку туристичної галузі, внутрішнього та міжнародного туризму Мукачівської міської об'єднаної територіальної громади (довідка №34/08 від 03.06.2020р.), у діяльності управління туризму та курортів департаменту економічного розвитку і торгівлі Закарпатської обласної державної адміністрації для розроблення проєкту Регіональної

стратегії розвитку Закарпатської області на період 2021-2027 рр. та плану заходів з її реалізації (довідка №04/290 від 06.03.2020р.), у діяльності департаменту регіонального розвитку Черкаської обласної державної адміністрації для відпрацювання дієвої структури допомоги малим містам, селищам та об'єднаним територіальним громадам (довідка № 485/06-02-18 від 11.06.2020р.); *на рівні учасників кластеру, зокрема* ПП КРОК (оздоровчим комплексом «Білочка», ГРК «Інтурист», м. Мукачево) та «Точка Продажу гарячих турів» (м. Мукачево) (довідка № 6 від 09.06.2020) для інтеграції в туристично-рекреаційний кластер «Квітка Карпат» (довідка № 1 від 09.06.2020р.). Окрім цього, розробки, запропоновані в дисертації, використані при підготовці науково-методичного забезпечення та викладання навчальних дисциплін кафедри туризму і географії Мукачівського державного університету (довідка № 807 від 04.06.2020 р.).

4. Зміст та завершеність дисертації і відповідність встановленим вимогам

Дисертаційна робота Маслиган О.О. є логічно структурованою, відповідає меті та завданням дослідження, забезпечує повне висвітлення отриманих результатів. Робота є завершеним науковим дослідженням, містить необхідні теоретико-методологічні положення, аналітичні розробки та перспективні напрями, що достатньо повно висвітлені у відповідних розділах дисертації та опублікованих наукових працях. Дисертаційна робота складається з п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків.

У першому розділі «Концептуальні засади формування і розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах» окреслено інтеграційну модель розвитку сфери туризму і рекреації у фокусі переваг та перспектив для регіонів, поглиблено понятійно-термінологічний апарат дослідження туристично-рекреаційних кластерів на регіональному рівні; здійснено впорядкування інституціональної структури кластеру та форм організації спільної підприємницької діяльності в межах кластеру (стор. 92-97). Здобувачкою досліджено зміст категорії «регіон», в т.ч. на основі фахових досліджень закордонних науковців (стор. 39-44). Проведено аналіз світової практики щодо кластерного підходу у моделі розвитку сфери туризму (П.1.2 стор. 52-68). У межах проведеного дослідження авторкою було проведено класифікацію туристично-рекреаційні кластерів та визначено їх ключові ознаки (стор. 71-79), в результаті чого авторкою було запропоновано типову структуру кластеру та заходи щодо її використання для ідентифікації особливостей його функціонування (рис. 1.1).

Цілком погоджуюсь з висновками автора, що «туристично-рекреаційний кластер це практично система довгострокових та формальних відносин між державою (в особі органів влади) та суб'єктами бізнесу (учасниками кластера)... на основі різних інструментів, що мають інтегрувати приплив інвестицій та підвищення конкурентоспроможності економіки регіонів». Цілком обґрунтованими є висновки авторки щодо особливостей використання державно-приватного партнерства, як форми реалізації

спільної підприємницької діяльності туристично-рекреаційних кластерів у регіонах, проте, державно-приватне партнерство в Україні не отримало достатнього розповсюдження та полягає лише у фінансуванні сфери туризму (у рамках державного бюджету), з таких напрямків: безпека туристів та розбудова туристичної інфраструктури міжнародних транспортних коридорів та магістралей; прикладних розробок у сфері розвитку культури і туризму.

Проведені в даному розділі дослідження підтвердили об'єктивні умови для позитивних змін в розвитку сфери туризму і рекреації на кластерній основі та визначили рамкові умови набуття кластерами систематики, завершеності, визначеності та зміни спадкових характеристик.

У другому розділі *«Методологічний базис формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах»* досліджено теоретичну платформу формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах; розроблено системний підхід до створення та ідентифікації передумов формування таких кластерів у регіонах; розглянуто принципи, методи і форми регулювання туристично-рекреаційних кластерів у регіоні; також обґрунтовано напрями проєктування циклу регулювання туристично-рекреаційних кластерів на основі впровадження збалансованої системи показників.

В роботі проведено змістовний аналіз, проведений експертами Європейської комісії щодо схеми «ідеального регіонального кластера», яка окреслює стадії впливу на саморозвиток регіонів П. Ромера (стор.115-117).

За підсумком проведеного в другому розділі роботи дослідження було сформовано методичний підхід до вивчення економічної діяльності туристично-рекреаційних кластерів у регіонах, в основі якого лежать: концепція розвитку кластера; теорії гри та теорії балансування навантаження на виробничі системи учасників кластера.

У третьому розділі *«Аналіз функціонування туристично-рекреаційних кластерів у регіонах України та можливості їх розвитку в контексті світового досвіду»* здійснено аналіз загальних трендів розвитку сфери туризму і рекреації в регіонах України, практики створення, ідентифікації та розвитку туристично-рекреаційних кластерів в регіонах України; досвіду формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів в зарубіжних країнах з метою адаптації найкращих практик до вітчизняних реалій.

Здобувачка робить висновок, що більшість вітчизняних кластерних ініціатив перебувають лише на початковій стадії або заморожені, що обумовлено наступним: відсутністю чіткого механізму взаємовідносин між державою та бізнесом, що дозволило б об'єднати ресурси обох партнерів та забезпечити розподіл ризиків, відповідальності та прибутків у межах взаємної, довгострокової співпраці; відсутністю державної підтримки для учасників бізнесу, обмеженістю співпраці зі суб'єктами бізнесу у сфері розвідки та функціонування кластера; відсутністю належного регулювання розвитку та не розробленістю документів з планування кластерів.

Заслуговує на увагу висновок авторки, що «аналіз туризму і рекреації у регіонах України має бути орієнтований на ідентифікацію специфіки

функціонування вітчизняної сфери туризму і рекреації, а саме співвідношення, властивостей щодо розвитку процесів відновлення, одужання, релаксації» (стор.182). Таке бачення авторки обґрунтувало актуальну потребу ідентифікації явищ щодо стійкого розвитку регіонів України.

Вагомим доробком здобувача є формування підходів до ідентифікації туристично-рекреаційних кластерів у регіонах, на основі методу виділення головних компонентів. В П.3.1 визначено негативні тенденції щодо скорочення кількості структур санаторно-курортного обслуговування, які пов'язані з їх попередньо створеною галузевою орієнтацією, скорочення бюджетного фінансування (медичні субвенції). В роботі визначено основні проблеми (стор.199) розвитку суб'єктів сфери туризму в рекреації в Україні, серед яких виділено занепад санаторно-курортних та оздоровчих закладів; доступність послуг готелів та інших місць тимчасового проживання є обмеженою для туристів із низьким та середнім рівнем доходу; збільшення кількості турагентів, які займаються рекламуванням, доведенням до споживача і продажем вже готових туристичних пакетів. Цікавим з практичної точки зору є критичне переосмислення специфіки функціонування кластерів, які формують такі ланцюги додаткової вартості та системи накопичення вартості, що дозволяють туристу отримати відповідні враження та туристичний досвід (стор. 200 П.3.2). Окрему увагу присвячено аналізу світового досвіду розвитку туристично-рекреаційних та інноваційних кластерів в країнах Європи та Азії, США та Великобританії (П.3.3).

У четвертому розділі «Організаційні механізми розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах України: мезо- та макровиміри» апробовано інструментарій ідентифікування туристично-рекреаційних кластерів у регіонах на прикладі Закарпатської області; розроблено пропозиції до формування мережної структури функціонування туристично-рекреаційних кластерів у регіонах на прикладі туристично-рекреаційного кластеру в Закарпатській області; окреслено специфіку організаційно-практичних питань розвитку учасників у межах туристично-рекреаційних кластерів.

Цілком логічним є висновок автора, що «система туристично-рекреаційного кластеру динамічна зі складними властивостями взаємодії зв'язку між її структурними елементами. Закономірно, якщо в формуванні штучно створеного кластера економічно бере участь держава, це потребує виділення значних бюджетних коштів» (стор. 292). Доволі сучасними та актуальними є рекомендації Олени Олександрівни щодо формування хмарних сервісів, які прискорюють впровадження інновацій, підвищують гнучкість структури туристично-рекреаційного кластеру і забезпечують економію завдяки високій масштабованості (стор. 293-300). З метою їх запровадження було запропоновано відповідний інструментарій у якості тестового алгоритму ідентифікації природних туристично-рекреаційних кластерів, що забезпечить можливість: визначити території, що вже функціонують як кластер; розпочати процедури офіційного визнання та

реєстрації кластера органами державної та місцевої влади та забезпечить участь представників державної та місцевої влади в роботі ради кластера (що дасть владі можливість впливати на прийняття економічних і організаційних рішень в кластері).

У п'ятому розділі «Підтримка функціональності та стратегічні пріоритети регулювання розвитку туристично-рекреаційних кластерів в регіонах України (на прикладі кластерів Закарпатської області)» запропоновано підхід до регуляторного впливу органів регіональної та місцевих рад, суб'єктів бізнесу у межах туристично-рекреаційних кластерів; розроблено наукові засади узгодження пріоритетів функціонування учасників туристично-рекреаційних кластерів; обґрунтовано напрями імплементації пріоритетів сталого розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах України.

Чітко визначено заходи підтримки функціональності та стратегічні пріоритети регулювання розвитку туристично-рекреаційних кластерів. Окреслено перспективи державно-приватного партнерства безпосередньо в кластері «Квітка Карпат» в площині формування «загальної платформи співпраці...» (стор. 337-340). За результатами дослідження поглиблено теоретико-методологічні та прикладні засади дослідження туристсько-рекреаційних кластерів та регулювання їх розвитку через новий підхід множинного впливу на системи кластеру, що забезпечує незворотні, спрямовані, закономірні переходи, від їх старого якісного стану до нового.

В цілому, дисертаційна робота є оригінальною науковою працею, яка виконана на належному теоретичному і прикладному рівні. Вона має послідовну та виважену структурну будову і за своєю архітектонікою є комплексним та завершеним науковим дослідженням. Зміст роботи та багатогранність висвітленої проблеми свідчать про різносторонню, і водночас комплексну наукову компетентність дисертантки.

5. Повнота викладення наукових положень, висновків і рекомендацій в опублікованих працях

Основні положення та висновки дисертації О. О. Маслиган знайшли своє відображення у наукових публікаціях, доповідалися на міжнародних, всеукраїнських наукових та науково-практичних конференціях. За темою дисертації опубліковано 56 наукових праць, у яких в повному обсязі викладено основні наукові положення та результати проведеного дослідження. До числа опублікованих праць входять: 3 колективні монографії, 27 статей у вітчизняних наукових фахових виданнях (зокрема 17 статей у виданнях, включених до наукометричних баз, в т.ч., 12 одноосібних), 7 статей в іноземних періодичних виданнях, в т.ч. 3 одноосібних, 3 статті в інших виданнях (стор. 31-37 автореферату); 16 публікацій за матеріалами конференцій. Особисто здобувачці в загальному обсязі публікацій за темою дисертації належить 25,59 ум. друк. арк. Особистий внесок здобувача у роботах, які опубліковано у співавторстві, відзначений у списку праць, наведеному в авторефераті. Обсяг та зміст

публікацій відповідає вимогам, встановленим МОН України, всі положення наукової новизни, що виносяться на захист, висвітлені у публікаціях.

6. Відповідність дисертації та автореферату встановленим вимогам

Структура дисертації включає вступ, п'ять розділів, висновки, список використаних джерел, додатки. Роботу викладено українською мовою у науковому стилі з дотриманням логічної послідовності подання матеріалу. За всіма ознаками дисертація та автореферат відповідають встановленим Міністерством освіти і науки України вимогам до дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора наук.

Автореферат ідентично відображає зміст дисертації та основні положення наукової новизни. Наукові положення, висновки та рекомендації, представлені на захист, не містять наукових результатів, викладених у кандидатській дисертації.

7. Дискусійні положення та зауваження щодо змісту дисертації

В дисертаційній роботі О.О.Маслиган є певні висновки й твердження, які можна віднести до категорії дискусійних і таких, що потребують додаткових пояснень та уточнень, зокрема такі.

1. На рис.2.2 стор. 122-130 представлено алгоритм/організаційні засади формування туристично-рекреаційного кластеру в регіоні за сукупністю кроків, в т.ч. на вертикальному та горизонтальному рівнях. Проте, не зазначено функціональні та організаційні підрозділи/структури в органах місцевого самоврядування, які стали б, з одного боку, генераторами ідеї створення та розвитку туристично-рекреаційного кластеру, з іншого, формували б та несли відповідальність за внутрішні та зовнішні комунікації такого бізнес-середовища.

2. Впродовж попереднього зауваження, на стор. 124-125 авторка зазначає, що «формування структурних моделей туристично-рекреаційних кластерів України дієве лише за наявності об'єднань, що мають розвинену мережу підтримки наукових закладів та інноваційної інфраструктури. Проблемним є те, що співпраця учасників кластеру з науково-дослідними та освітніми університетами, в межах інноваційної діяльності, можлива лише за пріоритетними напрямками розвитку науки та техніки, за державними науково-технічними програмами».

Потребує додаткової аргументації така позиція здобувачки саме в площині туристичної сфери; про які наукові заклади та ініціативи йдеться, адже на стор. 210 авторкою чітко зазначено, що «навчальні програми...не відповідають потребам кластеру».

3. На стор. 128 зазначається, що при формуванні пропозицій з оцінки потенціалу розвитку туристично-рекреаційного кластеру у регіонах доцільним є введення рейтингу кожної території/регіону залежно від сукупного обсягу наявних туристичних ресурсів. Викликає сумнів запропонований в роботі «середній рейтинг території» (формула 2.1), адже наявність «ядра» кластеру може визначати лише одна унікальна/специфічна складова на основі розвитку якої і формується синергетичний ефект. В цьому контексті, виникає питання щодо використання збалансованої системи

показників, як «інтегрованого набору оптимально підібраних показників з внутрішнім ядром кластеру» (стор. 163) – чи є таке «ядро» універсальним; чи має воно окремі особливості по різних регіонах України?.

4. Цілком погоджуюсь з думкою дисертантки, що «стратегічний аналіз є інтегрованим багаторівневим перетворенням баз даних, які формуються, внаслідок аналізу зовнішнього (макро-) та внутрішнього мікросередовища та внутрішнього середовища його учасників (мікроаналіз)... цей аналіз є основою для складання стратегічної картки, у площині ідентифікації факторів успіху» (стор. 162-162), вважаємо за потрібне чітко окреслити що саме, на думку авторки, є такими «факторами успіху».

5. В роботі ґрунтовно описано сучасний стан сфери туризму і рекреації у регіонах України (П.3.1), однак, використовуючи широкий спектр статистичних даних, здобувачка, на нашу думку, робить не повною мірою обґрунтований висновок щодо необхідності поліпшення умов та ситуації з розміщенням туристів. При цьому авторка не враховує наступне: поступове збільшення кількості готелів та інших місць для тимчасового проживання (у середньому на 99%) (стор. 190-191); збільшення кількості комфортабельних номерів готелів та інших місць тимчасового проживання (стор. 191). Вважаємо, що варто було б пояснити сутність даного висновку. На нашу думку таке становище є відображенням наявного структурного дисбалансу розвитку засобів розміщення туристів (адже очевидно, що розвиваються переважно неспеціалізовані засоби розміщення туристів, тоді як санаторії, пансіонати з лікуванням, санаторії-профілакторії, будинки і пансіонати перебувають у кризовому стані).

6. Представлені в дисертації «проектні ініціативи» «Фрумушка-нова» (екопарк в Одеській області), «Коблево» (Миколаївська область), «Диканька цілий рік» (Полтавська область) та ін. ні є за своєю суттю кластерами. Це бізнес-ініціативи, які не проектувалися як кластери. Це скорше місцеві ініціативи на кшталт «полосів зростання».

7. При формуванні «якісного ядра», що визначає потенціал розвитку туристичного кластеру (стор. 247) авторкою розглядаються виключно природні ресурси (бальнеологічні, водні, лісові (в т.ч. фітолікувальні), природно-заповідні фонди, архітектурно-культурні пам'ятки). Вважаємо доцільним перенести акцент на спроможності певної території до інноваційного підприємництва та активне залучення креативних індустрій.

8. На стор. 246 зазначається, що «з погляду адаптації досвіду швидких кластерних трансформацій регіональної економіки перспективною є практика керованого розвитку, яка забезпечує підвищення ефективності регулювання розвитку туристично-рекреаційного кластера на основі хмарних сервісів. Ці сервіси досить ефективні, оскільки формують дані щодо діяльності кластерів, що підлягають та не підлягають регулюванню». Поряд з тим, потребує більш змістовного висвітлення під час захисту, аргументована позиція автора щодо змістовного наповнення, структури та інфраструктури забезпечення, відповідальних та технічної підтримки функціонування таких «хмарних сервісів».

9. На стор. 321-324 роботи пропонується методика оцінки ефективності міграції в хмарне середовище учасників туристично-рекреаційного кластеру у регіоні (зокрема, пропонується система доступу та балансування обчислювальних потужностей). Крім того, автор робить висновок, що для цього мають бути визначені способи керування функцією витрат (с. 321) не надаючи жодного концептуального пояснення сутності та доцільності процесів міграції учасників кластеру в таке хмарне середовище. Формування віртуальної мережі взаємодії учасників туристично-рекреаційного кластера потребує відповідної технічної підтримки та несе в собі організаційні незгодження. Саме тому, така пропозиція носить виключно теоретичний характер.

10. Характеризуючи практику створення, ідентифікації та розвитку туристично-рекреаційних кластерів в регіонах України, відзначено, що у вітчизняній сфері туризму і рекреації вони не є розвиненою формою співробітництва зацікавлених суб'єктів і мають низьку ефективність. Це доведено на прикладі кластерів сільського туризму «Оберіг», «ЕКОТУР», «Кам'янець», транскордонного туристичного кластеру «Дніпро»; міжрегіонального кластеру пізнавального туризму «Південне туристичне кільце». Вважаємо, що робота значно б збагатилась, якби було запропоновано конкретні механізми поліпшення ефективності конкретно для розглянутих кластерів (стор. 201-220).

11. На стор. 275 йдеться про досвід Закарпатського регіону щодо створення Регіональної туристичної організації до складу якої увійшли: Асоціація фахівців туристичного супроводу, туристично-інформаційні центри, науковці та експерти з туризму.

Не зрозуміло, чи досліджувалась в даній роботі діяльність таких структурних підрозділів, адже формування кластерної моделі розвитку сфери туризму і рекреації, як зазначається в роботі, так і не відбулось.

Також, на стор. 275, в цьому контексті, серед причин провалу ініціатив формування кластерів, зазначається «відсутність критичної маси підприємств та орієнтування на території, які не мали передумов для кластеризації». У зв'язку з чим виникають питання: що саме розуміє авторка під «критичною масою» підприємств? Що саме визначається в якості передумов кластеризації?

12. На стор. 355-360, рис. 2.8 йдеться про формування «каскадних систем контрольних показників (із відповідним обґрунтуванням їх змістовного наповнення, нормативних значень та специфіки впливу). Втім, не зрозуміло якими саме є нормативні показники в контексті збалансованої системи показників. Чи є вони єдиними для всіх регіонів та в чому полягає каскадний ефект впливу таких показників (каскадування збалансованої системи показників).

13. Маємо певні зауваження щодо оформлення роботи. Деякі аналітичні викладки при формуванні матриць щодо різних аспектів розвитку туристично-рекреаційних кластерів, перевантажують основний зміст роботи, доцільно

було б перенести у Додатки, а саме: табл. табл. 4.7, 4.9, 3.5, 4.2, 4.3. Є деякі зауваження щодо оформлення рисунків і таблиць в основному тексті роботи, наведення різного рівня списків, в авторефераті є незначні технічні описки.

Зазначені дискусійні положення не носять деструктивного характеру та не зменшують наукову та практичну цінність представленого дослідження.

Загальний висновок

Дисертаційна робота Маслиган О.О. «Теоретико-методологічні засади формування та розвитку туристично-рекреаційних кластерів у регіонах України» є цілісним, самостійно та завершеним дослідженням. Роботу виконано на високому науково-методичному рівні. Дослідження логічно структуроване, є цілісним, носить завершений характер, містить наукову новизну та практичну цінність. В опублікованих працях автора повною мірою відображені основні положення дисертаційної роботи. Дисертаційну роботу виконано на належному науково-теоретичному рівні, вона має прикладне значення. Отримані результати є обґрунтованими і впровадженими в практичну діяльність. Основні положення, що винесені здобувачем на захист, повною мірою оприлюднені, автореферат відображає зміст дисертації та відповідає їй.

Зміст, обсяг та оформлення дисертації, в цілому, відповідають пп. 9, 10, 12, 13 «Порядку присудження наукових ступенів», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України № 567 від 24.07.2013р. зі змінами, внесеними згідно з Постановами Кабінету Міністрів України № 656 від 19.08.2015р. та № 1159 від 30.12.2015р.

Таким чином, на підставі проведеного аналізу, можна зробити висновок, що дисертаційна робота і спектр задач, які вирішено для досягнення поставленої мети відповідають паспорту спеціальності 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка, а її автор, Маслиган Олена Олександрівна, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора економічних наук за означеною спеціальністю.

Офіційний опонент

завідувач кафедри економічних систем
і управління інноваційним розвитком
Державного університету «Одеська
Політехніка», доктор економічних наук,
професор

Забарна Е. М.

Підпис доктора економічних наук, професора Забарної Елеонори Миколаївни підтверджую

Проректор з наукової та науково-педагогічної роботи Дмитришин Д.В.

